

EMLÉKIRAT ÉS PARASZTKRÓNIKA

I. Az emlékirás útja a parasztságig

A XVII—XIX. század virágzó memoár- műfajának számos, értékben és művészi színvonalban igen eltérő válfaját különböztetjük meg. Távol állunk még attól, hogy irodalmunknak ebben a fejezetében teljességgel tisztán láthatnánk. A szakirodalom jó ideig kizáróan „forrásértéke” miatt tartotta számon az emlékirást, csak az utóbbi évtizedekben emelte irodalmi rangra legkiemelkedőbb darabjait. Ma már fő vonásokban nyilvánvaló, hogy a nagyszámban felbukkanó diárium, napló, alkalmi beszámoló, önéletírás, emlékirat és vallomás összességében is fontos szerepet játszik a széppróza alakulásában, fejlődésében. A legnagyobbak mellett azonban e műfaj különböző szintű művelőinek irodalomtörténeti megítélése még legfeljebb csak a feltárás stádiumában van.

Ezúttal ennek a szerteágazó műfajnak csupán egyik, ezideig teljesen mellőzött részletére szeretnénk kitérni: az ún. népi, paraszti alkotásokon belül megjelenő emlékirásra, s egyszerre mind ennek az irodalmiságnak megnyilvánulásait kívánjuk végigkísérni egy ismeretlen, viszonylag korai, paraszti memoár bemutatása kapcsán. Igen elhanyagolt, háttérbe szorított területtel állunk szemben. A jobbágyparaszti rétegek íráskultúrája messze elmaradt a kiváltságos osztályoké mögött, ezért csak időbeli eltolódással következhetett be, hogy valamely leírt prózai műfajban is hallassák hangjukat. Mégis, mihelyt az írásbeliség lehetőségei adva voltak, jellemző módon az emlékirásszerű feljegyzések váltak keretvé a parasztság mindennapos élete és élményei közvetlen megörökítésének. A feltáratlan, közzé nem tett szövegemlékek megbecsülendő, sok tekintetben értékes anyaggal biztatnak.

Más népek kultúráját s annak történetét figyelve azt látjuk, hogy a paraszti irodalom tekintélyes helyet kap irodalomtörténeti feldolgozásaikban. Ez nyilatkozik meg pl. a német, de talán legszembetűnőbben a cseh irodalomban, ahol a „pismák”-ok, paraszti emlékirók és egyéb paraszti sorban élő írástudók XVIII—XIX. századi alkotásai szerves részét képezik az irodalom egészének, s vizsgálatuk sokoldalú eredménnyel jár.¹

A magyar memoár-irodalom vizsgálatában is fontosnak ígérkezik ennek az anyagnak felgyűjtése, tanulmányozása, esetenkénti emlékeinek közreadása. Főleg szükséges lenne ez azért, mivel a dolgozó osztályok kultúrájára, irodalmára vonatkozó anyagunk egészen minimális, és így mind irodalmi s nyelvészeti, mind történeti s néprajzi szempontból rendkívüli újat hozna. Köztudott ugyanis, hogy míg a múltban a harmad-negyedrangú főúri, nemesi napló és naptárszerű feljegyzések „forrásértékük” miatt — legtöbbször joggal — kiadáshoz jutottak, addig a nép életét közvetlenül bemutató, de éppen ezért „jelentéktelennek” érzett írások, bárha többet mondók és költőibbek is voltak, kívül maradtak a nyomtatott formán és elkallódtak. Ma csak sajnálattal állapíthatjuk meg, hogy vajmi kevés a biztos, közvetlen tudósítás a régebbi, 1850 előtti népi, paraszti világról, s még kevesebb az, ami irodalmi szempontból is érdekes lehet.

*

¹ Dĕjiny České Literatury. II. (Poezie písmácká) KAREL DVOŘÁK stb. szerkesztésében. Praha 1960. 64. és 603—666.

A különböző szintű *emlékirások* abban a vonatkozásban megegyeznek, hogy létrejöttüket a megélt, jelentősnek érzett események megörökítésének vágya, valamiféle belső írói kényszer és bizonyos fokú íráskészség határozta meg. Ez az alapállás századokon keresztül a *főnemesi, nemesi osztály számára* volt adva, amely a történelmi események aktív részese s a magasabb szintű műveltség birtokosa lehetett. Természetes, hogy az ő kezük nyomán formálódtak ki a műfaj jeles alkotásai, főleg a XVII. század folyamán.² A kor értelmiségi rétege: íródéakok, követek, papok, tudományokkal foglalkozók stb. hamar követték a nemesség emlékirói törekvését, sőt a műveltséghez viszonylag közelebb kerülő polgárok is nem egy munkával csatlakoztak ennek a szelvében elterjedt műfajnak gyakorlásához.³

Az emlékirások fejlődésének első, XVII. századi szakaszában, a Rákóczi-szabadságharc eseményeinek lezajlásáig azonban döntően a nagy történelmi eseményeknek vagy rendkívüli válságoknak élménye határozta meg az egyes írások létrejöttét. (Mint pl. Kemény János, Bethlen Miklós és egyéb vonatkozásban Tótfalusi Kis Miklós esetében is.)⁴ A nagy nemzeti katasztrófák, történelmi sorsfordulók kiváltják az akkor még aktivitáshoz jutó „főrend” öngigazoló szándékát, értelmiségi, polgári részről pedig fellobbantják a nagy idők közvetlen szemtanúinak megörökítő vágyát. A kor jobbágyi sorban élő parasztsága érdektelen volt az események irányításában, és legtöbbször semtanú sem tudott a lényeghez közelkerülni. A nagy nemzeti, politikai kérdésekben emlékiratfokon nem lehetett járatos, s ha mégis mint a történelmi események távoli, szenvedő részesének lett is volna mondanivalója, az írástudatlanság megakadályozta kifejtésében. A Rákóczi-szabadságharc alatt már több jel mutat — érthető módon — arra, hogy miként a politikai cselekvéshez, úgy az irodalomhoz is közelebb kerültek az alsóbb néposztályok. A szóbeli és kéziratos énekköltészet mellett megszorodnak a kézművesek, mesteremberek, polgárok stb. emlékirásszerű beszámolói, de kimondottan paraszti memoár e korból sem találunk.⁵

Az emlékirások fejlődésének második szakaszában — a XVIII. században — a műfaj demokratizálódása más alapon léphetett előre. A szabadságharc bukása után a magyarság jórészt elvesztette önálló, politikai szerepét, s még a nemesek is, kik hajdan nagy ügyekben forgolódtak, most az országos eseményeknek inkább csak pusztá szemlélőivé, regisztrálóivá váltak írásaikban. A kuruc-időket megörökítő nagymérvű emlékirás elapadásával azonban mégsem következik be a műfaj teljes hanyatlása, hanem új formában és tárgyban tovább fejlődik.⁶ Igaz, hogy az érdeklődési kör visszaszorul, a memoárok tematikája kisszerűbbé válik: van akinél az emlékirás vallásos önelemzésbe, lélekrajzba s a magánélet eseményeinek boncolgatásába torkollik (pl. Bethlen Kata vagy a *Vallomásokat* író Rákóczi), másoknál a „rég jó szokások” megörökítésébe (Apor Péter), tudományos törekvésekbe vagy az élet anekdotikus feldolgozásába vált át (Bod Péter, Hermányi Dienes József).

A XVIII. század második felére szélesebb társadalmi alapon ez utóbbi emlékirói magatartás lesz általánossá. Prózáink fejlődése szempontjából rendkívül előnyösen a köz- és magánélet apró, mindennapos eseményei kerülnek középpontba. A köznapi jelenségek, mindennapi emberek és jellemek, a viszonylag egyszerű élet szövevényének ábrázolása teljesen átformálja a memoár hagyományos gyakorlatát. Most már olyan stílus, olyan kifejezési mód áll rendelkezésre,

² E kérdéshez és általában az emlékirókhöz: KEMÉNY KATALIN: Erdélyi emlékirók. Cluj-Kolozsvár 1932. — MÁTÉ KÁROLY: A magyar önéletírás kezdetei. Minerva 1926. — ROMANECS MIHÁLY: A magyar memoire s naplóirodalom 1711-től napjainkig. A nagyváradi áll. gimnázium értesítője, 1880.

³ A XVII. sz.-i emlékirók közül pl. Nagy Szabó Ferencz, Segesvári Bálint polgárok, Vízaknai Briccius György orvos, Pataki István lelkész stb.

⁴ Vö.: TOLNAI GÁBOR előszavával, Bethlen Miklós Önéletírása. Bp. 1955. 5–28.

⁵ A Rákóczi-szabadságharc élményéből merítő emlékirók közül pl: Szakál (Bart) Ferenc asztalos, Balla Gergely nagykőrösi bíró stb.

⁶ Bővebben l. KLÁNICZAY TIBOR utószavát Hermányi Dienes József Nagyenyedi Demokritus c. munkájának kiadásához. Bp. 1960.

kezésre, amelytől csak kevés választja el a kor egyszerű emberét, hogy természetes megörökítő vágytól ösztönözve, papírra vesse gondjait, terhes életét, munkájának sajátos élményeit.

Mindennek megvalósulását azonban számos körülmény gátolta, késleltette. Elsősorban is a szélesebb néprétegek gazdasági s egyben kulturális elnyomottsága emelt gátat az írás-kultúrával való érintkezés elé a XVIII. század folyamán. Ilyen értelemben döntő változást lényegében csak az 1848-as törvények hoztak. A jobbágyfelszabadítás után az iskolakötelezettség bevezetése csak a XIX. század második felére, sőt a századfordulóra hozott olyan eredményt, hogy — előző kivételes esetekből eltekintve — a paraszti rétegekből is többen aktív részesei, alkotói legyenek az emlékirás-gyakorlatnak. Az elmondottakból következik, hogy a XIX. századi, de különösen annak első felében létrejövő paraszti emlékirások voltaképpen irodalmunk XVIII. századi memoár- műfajának kései folytatói; s irodalmi színvonalban és alkotásmódban a több évtizeddel korábbi gyakorlatot követik, sajátosan paraszti témákhoz és ízléshez idomulva.

Bonyolult kérdés, hogy a nép, amely még egy magasabb kultúrfokon is inkább a *szóbeli költészet* hagyományait folytatja, illetőleg inkább olvas, mint ír hogyan tud kapcsolatba kerülni az *írásos alkotásnak* e formájával? Irodalmunk fejlődésében megfigyelhető, hogy megváltozott társadalmi körülmények között, nagyobb arányú kulturális előrelépés következtében egyes osztályok szélesebb rétegei a szóbeliségből az írásbeliségbe váltanak át, s ekkor a felhasznált műfajokban is általános változás következik be. Pl. a XVI. század történelmi énekei így alakulnak át tisztán meghallgatásra szánt formából olvasott műfajjává, majd a történelmi így váltja fel a pusztán olvasás igényeire számító próza. Mind az irodalomtudomány, mind a néprajztudomány egyetért abban,⁷ hogy a feudális társadalom bomlása következtében, s a parasztság soraiban is bekövetkező polgárosulás idején, a feudális kultúrára jellemző szóbeliség elveszti kizárólagos szerepét. A népköltészet hagyományos műformái (népdal, népballada) veszítenek jelentőségükből. Az erőteljesebben egyéni, írott-olvasott irodalom kezdi meg térhódítását a nép körében is, bárha még jó ideig a szóbeli marad a döntő.

A szóbeliség—írásbeliség ilyen értelmű átváltása is közrejátszik abban, hogy a népi, paraszti írásos alkotások első fázisban zömmel verses formában jelentkeznek. A szóbeli formában inkább felszínre törő „ének” még ekkor is előnyt élvez az eleve íráshoz rögzített prózával szemben. Mutatja ezt pl. az ún. „paraszténekek” korai jelentkezése a XVIII. századból,⁸ amivel egyidejűleg lejegyzett népi prózának közismertebb alkotásáról nincs tudomásunk. De további időszakban is a lírai, verses, epikus alkotások állnak majd előtérben.

A parasztság köréből több olyan tehetséges alkotó egyéniség emelkedik ki, akik megpróbálkoznak az írásos forma művelésével. Ezeknek alkotásai kezdetben nem érik el a népköltészet szintjét, vagy még erősen átmeneti megoldásokat hoznak: részben olvasásra, részben élőszóbeli előadásra alapozottak, mint pl. a nép körébe leszállt történelmi, verses hírközlések (hírversek), rigmusmondások stb.⁹ Esetenként már az írásos forma alkalmazása is nagyobb teret nyer. Ekkor a nép között újraéled a könyvnyomtatás következtében egyébként már háttérbe szorult kéziratos szövegek terjedése és olvasása. Ilyen módon megnyílik az út a tisztán írás-olvasásra alapozó népköltők működésére. S valóban, zömmel a XIX. század második felében elszaporodnak a népi alkotóktól eredő kéziratos munkák, melyek kedvelt olvasmányokká lesznek, szerzőiket pedig mint „poétaembereket” a nép kisebb közösségében közhírűvé emelnek. Ebbe a sajátos paraszti irodalmiságba illeszkedhet be

⁷ VARJAS BÉLA: Kísérőtanulmány Heltai Gáspár Cancionáléjához. Bp. 1962. 14—15. — TAKÁCS LAJOS: Történelmi énekek, történelmi énekek. Bp. 1958.

⁸ ECKHARDT SÁNDOR: Parasztsors a régi magyar irodalomban. Közzétett szövegekkel. It 1951. 144.

⁹ TAKÁCS LAJOS: Népi verselők, hírversírók. Ethn. LXII; 1951. 1—49. — ILLYÉS Gyula: Puszták népe. Bp. 1957. 203—210. — KATONA IMRE: Rigmusmondó és versíró kubi-kusok. Ethn. 1960. 552.

a kor és életpálya megörökítésének spontán igénye, az emlékirói törekvés: a paraszti memoárok létrehozása.

De a sokat emlegetett spontánul feltörő emlékiró vágy sem értelmezhető úgy, mint minden példától, irodalmi hatástól, kialakult szokásrendtől független jelenség. Elképzelhető ugyan s tény, hogy a Biblia, imádságoskönyv és kalendárium bejegyzésekre szánt üres oldalait ilyen jellegű emlékeztírásra használták fel (családi események, születés, halál, fontos egyéb adatok), de már egészen primitív fokon is éles határvonal választja el az efféle bejegyzéseket a minket közelebről érdeklő, irodalmilag számításba vehető munkáktól. Ezek ugyanis minden esetben bizonyos írói, alkotói céllal, a kialakult követelményekhez igazodva jöttek létre.

Szükségszerű tehát, hogy az önkéntelen „rátalálás” mellett a XVII—XIX. századi „felsőbb”, kialakított törvények útján járó emlékirás alapvetően belejártsszék a paraszti krónikák megvalósításába. Erre az időre ugyanis az emlékirás különböző formái már ismert gyakorlatot követtek, s kéziratos formában terjedve olvasmányul is szolgáltak. Minthogy pedig az új alapokon létrejövő népi kultúra a nála magasabb szintű rétegek formavilágához is igazodik, annak írásos megnyilvánulásait követendő mintának tekinti. Így a parasztkrónikák egyes részleteiben a főúri naplók, emlékiratok stb. paraszti változatait is mutatják. Ezért tapasztalhatjuk bennük a hajdani nagy elődök eljárás módját, szokásos formuláit, valamint a történelmi események és magánélet párhuzamait, az epizódyszerű kitérőket stb. Hasonlóan alakult pl. az irodalom fejlődésben a históriás énekek helyzete: ez a XVI. században virágzó műfaj eltűnt az irodalomból a későbbi századokban, de paraszti szintre lesüllyedve hosszú ideig megtalálható még a népi históriások felfogásában.¹⁰

Ugyanakkor ezt a leszállási folyamatot nem foghatjuk fel kizárólagosnak, nem csupán „lesüllyedt kultúrtermékről” van szó ugyanis, hanem látnunk kell, hogy az alsó és felső rétegek nemegyszer elválaszthatatlanul fedik egymást, sőt letről felfelé is vezet út.¹¹ A népköltészet jelenléte kétségtelen. Talán akkor járunk el helyesen, ha a paraszti krónikák vonatkozásában is azt állítjuk, hogy ezek a népköltészet és műköltészet határán, találkozópontján, a folklór és irodalom kapcsolatában, ötvöződéseiben valósulnak meg.¹² Bármennyire követik is ugyan a népi emlékirók az irodalmi műfaj szabályait — többek között abban, hogy egyéni, írásos formában örökítik meg a szokványos emlékirói témákat —, mégsem tudnak elszakadni a népköltészet közösségi látásmódjától, s formai megoldásaikban is sok szempontból idekapcsolódnak. Mindemellett mégsem volna helyes csupán a népköltészet oldaláról megközelíteni a tárgy problematikáját: a teremtő egyéniség szerepe azáltal is nagyobb, hogy alkotása szóbeli alakításnak már nem lesz alávetve.

*

Ha azt vizsgáljuk, mit tett a kutatás a paraszti alkotók munkáinak felszínrehozása, bemutatása és elemzése területén, kevésbé megnyugtató helyzetet találunk. Azt tapasztaljuk, hogy ezek az írásba fektetett munkák — átmeneti határterületen lévén — egészében nem kerültek sem az „írott emlékeket” tanulmányozó irodalomtörténet, sem a „szóbeli hagyományt vizsgáló” néprajztudomány kutatási programjába. Kétségtelen, hogy maga az irodalom, Kölcseytől Aranyon keresztül a XX. századi népi írókig Illyés Gyuláig stb. előbb figyelt fel a „parasztverselőkre” s egyéb paraszti írókra, mint az irodalomtörténet vagy a néprajzi

¹⁰ L. bővebben TAKÁCS LAJOS: *Históriások, históriák*. I. m.

¹¹ MARÓT KÁROLY: *Népköltészet és műköltészet*. Puszta népe. 1947. 13. (Különnyomat.) — ECKHARDT SÁNDOR szerkesztésében: *Úr és paraszt a magyar élet egységében*. Bp. 1941. Bevezető. — ORTUTAY GYULA: *Népköltészet és műköltészet*. Úr és paraszt... c. idézett tanulmánykötetben.

¹² L. még ORTUTAY GYULA bevezetőjét a *Ha rózsaszál leszel* című francia népköltészeti gyűjteményhez. Bp. 1956. 5—16. — POGÁNY PÉTER: *Folklor és irodalom*. A régi váci nyomda működése nyomán. Irodalomtörténeti Füzetek, Bp. 1959. 5.

kutatás. S e tekintetben mindmáig nem sok változás történt.¹³ Itt volna az ideje, hogy ezeknek az írásoknak a nép életében betöltött szerepét és jelentőségét az irodalomtörténet a maga részéről is, de a folklorisztikával együttesen is tisztázza.

Amikor irodalomtörténetírásunk sokat ad arra, hogy a szélesebb néprétegek, s nem utolsósorban a parasztság szempontjából igyekezzék megvilágítani irodalmunk egyik vagy másik jelenségét, törekvését vagy hatását furcsa módon egyoldalú lenne a kép, ha a parasztság e legközvetlenebb irodalmi megnyilatkozásait elhanyagolnánk. Többek között ezeknek az írásoknak őszinte, népi megnyilatkozásait egyáltalán nem lenne haszontalan szembesíteni az irodalmi életben tükrözött művészi parasztábrázolásokkal. Csak az a sajnálatos, hogy éppen a régi századokra vonatkozóan nem rendelkezünk bőséges anyaggal. Sőt, a régebbi magyar irodalomban a jobbágyi élet ilyen közvetlen bemutatását szolgáló emléket alig találunk: a már említett „paraszténekek” mellett pusztán csak a közzétett „parasztlevelek” lennének idézhetők.¹⁴ Ezek azonban távolabb vannak az irodalomtól, s nem is közvetlenül népi fogalmazásúak, hanem műveltebb lerögzítők alakításában maradtak ránk.

Érthető módon felfigyeltek e közvetlen paraszti írásos emlékek hiányára a hagyományt kereső új, modern értelemben vett népi irodalom képviselői is, mint Darvas József, Veres Péter stb., megállapítva, hogy a parasztságnak alig van irodalma, s így pl. „ami az alföldi parasztkról szól, azt csak róluk írták, de nem ők írták”.¹⁵

Amellett, hogy az itt tárgyalt, kétségtelenül paraszti szövegezésű munkák éppen a régebbi paraszti, sőt a jobbágyi világ újszerű meglevenítését teszik lehetővé, rámutathatunk a parasztságnak írásban megnyilvánuló tehetségére, rátermettségére is. Bárha munkáik csak összekötők maradnak az irodalom és a népköltészet határán, mégsem lehet ezeket irodalmon kívülinek tekinteni. Tudomásul kell vennünk az egyszerű dolgozó népnek ezt az irodalmiságát.

E paraszti irodalom egészének átfogó vizsgálatából megállapítható, hogy a XIX. századtól kezdve nagyszámban létrejövő kéziratok, népinek nevezhető írások túlnyomó többsége versés formát kap. Csak kisebb része íródik prózában, de ez jellemző módon — zömével az emlékirás műfajába tartozik. Nagyobb arányban lírai és epikus alkotások születnek; s ez utóbbiak között is több emlékirás található. Színvonalban igen nagy különbségek vannak köztük; időben a legtöbb már a XIX. század és a XX. század fordulójára esik, s az általuk feldolgozott kor is inkább csak a XIX. század második fele, illetőleg a XX. század eleje.

Tárgyunkhoz, az emlékirás és parasztkrónika kapcsolatának bemutatásához közelebb állnának azok a munkák, melyeknek anyaga prózai formában a régebbi időkre, a XVIII. századra és a XIX. század első felére nyúlik vissza, s amelyekben az irodalmiság bizonyos jelei felfedezhetők. Ilyenekről azonban — az elemzésre kerülő egyetlen egy munkán kívül — nincs tudomásunk. Ha ugyanis tárgyunkat a publikált anyagban keressük, teljes hiányt állapíthatunk meg. Az emlékirást célzó feldolgozások és egyéb bibliográfiai munkák,¹⁶ száza-

¹³ Csak néhány, inkább a néprajztudomány részéről történt kezdeményezést említhetünk: UJVÁRI ZOLTÁN: Népi kéziratok verseskönyveink. Műveltség és hagyomány. Szerk: Gunda Béla. Bp. 1960. 111–146. — Mint én, földműves költő. Szemelvények Gózon István parasztverselő elbeszélő költeményeiből. Nagy Czirok László gyűjtéséből összeállította és bevezetővel ellátta JANÓ ÁKOS. Bp. 1960. — KÖHEGYI MIHÁLY recenziója a Gózon-kötetről. ItK 1963. 117.

¹⁴ ECKHARDT SÁNDOR: Jobbágylevelek a XVI. századból. MNy 1949, 1950, 1954. — H. BALÁZS ÉVA összeállításában: Jobbágylevelek. Bp. 1951.

¹⁵ VERES PÉTER: Az Alföld parasztsága. Bp. 1936. 33.

¹⁶ Vö.: KEMÉNY KATALIN, MÁTÉ KÁROLY és ROMANECZ MIHÁLY idézett munkái, valamint KACZIÁNY GÉZA: A magyar memoire-irodalom 1848-tól 1914-ig. Bp. 1917. — BARTFAI SZABÓ LÁSZLÓ: Naplók, emlékiratok és feljegyzések Magyarország történetéhez 1815–1867. (Háborús felelősség.) Bp. 1929. 339. — Magyar Történeti Bibliográfia, 1825–1867. Bp. 1950. — Kéziratok források az OSzK-ban, 1789–1867. Bp. 1950. — Bibliográfia a hazai paraszt-lázadások verses és elbeszélő irodalmához.) Tanulmányok. Föv. Szabó Ervin Kvt. XXIII. Bp. 1949.

val sorolnak fel és ismertetnek memoárokat, visszaemlékezéseket, naplókat stb., de köztük véletlenül sem akad kimondottan paraszti eredetű. A becses és kevésbé értékes szövegek, melyek esetenként kiadásra is kerültek, végig nemesek, hadvezérek, ügyvédek, orvosok, tudósok, papok stb. esetleg iparos, kereskedő polgárok alkotásai.

Szükségszerű volt tehát, hogy írásos, publikált források hiányában a tudomány és irodalom kizáróan a szóbeli hagyományra, illetőleg más oldalról adódó utalásokra szorítkozzon a nép múltjának vizsgálatában. Érdekes módon ad kifejezést elégedetlenségének a XX. századi népi írók mozgalma is a konkrét, memoárszerű ismeretanyag hiányának láttán: Lehet-e objektíven írni a falu régebbi múltjának napi életéről? — merült fel a kérdés. Aligha. „Negyvennyolc előttről hát nem írok semmit. Ahogy a tudós mondaná: nincsen támpontom.”¹⁷ — közli pl. Veres Péter.¹⁷

Az egészen új, XIX. század végi, XX. századi, bibliográfiailag számontartott és tanulmányozott anyag is minimális. Bálint Sándor, aki Orosz István ez újabb korra vonatkozó „paraszti önéletrajzát” tanulmányával közreadja, csak azt állapíthatja meg, hogy „ilyen paraszttudománytunkra egyedülálló”.¹⁸

Valamivel kedvezőbb a kép a fennmaradt anyagról, ha a hazai, erdélyi és felvidéki kéziratárak, levéltárak, múzeumok elfekvő kéziratok anyagát vizsgáljuk. De itt sem elsőrendűen a rendezett, a katalógusokban számontartott anyag nyújt eligazodást. Hol itt, hol ott bukkan fel egy-egy színvonalban igen eltérő munka, amelynek rendezésére, egyedi vizsgálatára nagyon kevés történt még. Sok kézirat lappanghat még a nép körében, erre vall, hogy pl. az egyes falusi gyűjtések napjainkban is felszínre hoznak efféle munkákat, és hogy pl. a Néprajzi Múzeum kéziratok anyaga bővelkedik viszonylag leginkább paraszti krónika-szerű írásokban. Ezeket a továbbiakban érintjük.

A paraszti emlékirás kéziratok anyagából mindenképpen kiemelkedik Öreg Gyüker József írása, melynek részletes vizsgálatával kívánjuk témánkat megközelíteni. Egyedi, de tipikus darab is a maga nemében: jelentőségét főleg abban látjuk, hogy egyrészt a korai, a XVIII. század végének és XIX. század első felének jobbágyvilágáról ad közvetlen képet, megismertetve a kor parasztságának sajátos életével és látásmódjával; másrészt a memoár-műfajról alkotott elméleti összképet teszi teljesebbé, s viszonylag gazdag irodalmi jellegzetességeket mutat fel.

II. A parasztkrónika (Öreg Gyüker József)

Az emlékezetnek méltó történetek megírása címmel maradt ránk öreg Gyüker József „Napló”-ja. Kézirata a Sárospataki kollégium könyvtárában található (kt 3635 sz.), mely 42 ívrét lapra terjed. A kézirat 1952-ben Hegyaljai Kiss Gézától került a pataki könyvtárba, aki azt Gyüker József külsőbőcsi földművestől — az emlékezésíró leszármazottjától — ajándékba kapta.

Az írás külseje azonnal és kétségtelenül mutatja, hogy az csak erős fizikai munkát végző ember nehézkes kezevonása lehet. A helyesírásban mutatkozó tájékozatlanság hasonlóképpen a magasabb írásos kultúrától való távolságra vall. A kéziratához felhasznált papír is árulkodó: a nyilván alkalmoszerűen kézbekerült, hivatalos kimutatásokhoz használt, rovátkázott „kataszter—ívek” szolgálnak ugyanis az írás rögzítésére. A kézirat egységes, folyamatos külsőt mutat, nem periódikus bejegyzésekkel állunk szemben. Tartalmi okok is átfogóbb munkára vallanak. Feltételezhető esetleg — a kevés javítgatás miatt —, hogy magától a szerzőtől letisztázott vagy más egykorú paraszti kézzel lemásolt példányról van szó. A munka megszövegezése később említendő indokok alapján 1863—70 közé tehető. A jelen kézirat sem

¹⁷ VERES PÉTER: Falusi Krónika. Bp. 1941.

¹⁸ BÁLINT SÁNDOR: Egy magyar szent ember. (Orosz István önéletrajza.) Bp. é. n. 9.

lehet újabb keletű, az írásforma tanúsága, valamint a felhasznált úrlapok forgalmi ideje alapján 1867—70 között készülhetett.¹⁹

Az *Emlékezetnek méltó történetek* írója az 1787-től 1866-ig terjedő évekről számol be. Általában évenkénti elhatárolásban adja elő az eseményeket, azon belül részletesebb naptári beosztás csak elvétve fordul elő. Közbevetőlegesen időmeghatározásban inkább a hagyományos népi jelölést használja alkalomszerűen: pl. „téli farsangba”, „oroszk karácsonyába”, „Doroty-tya-kor” stb.

Az emlékiró személyéről írásán túlmenően alig tudunk valamit, s ez egyszerű paraszti életéből természetszerűen következik. Mégis jellemző, hogy falujában máig fennmaradt „híre s neve”; úgy tartják ugyanis számon, mint aki kétkezi munkája és képessége folytán „köztiszteltetben állt”, és nem utolsósorban, hogy nagy hírű „poétaember” volt.²⁰ 1799-ben született. Gyermekkorától a jobbágyi szolgáltatások, a „robota” terhei határozták meg életét, csak ötvenéves korában jutott a törekvő, de mindvégig szegényesen „gazdálkodó” földművesek sorába. Öt—tíz hold földje lehetett. Ugyanakkor mint írásértő, jó, igazságszerető, „törvényes” ember, falujának elejéhez tartozott. 1874-ben halt meg. — Többet tudunk lakhelyének, Bács községnek korabeli helyzetéről. A Miskolc közelében levő helység magyar anyanyelvű, zömében református vallású lakóinak életét teljes egészében a földművelés és állattenyésztés töltötte ki. Mind a jobbágyi időszakot, mind a későbbi fejlődést a nagybirtok rendkívüli szorítása jellemzi. A faluhoz tartozó földterületből még egyharmadrész sem jutott a lakosság tulajdonába, s mindvégig a nemesi nagybirtok került rendkívül nyomasztó túlsúlyba. Így a parasztság zöme átlagosan 5—10 holdon gazdálkodott, s nagyobb szerepet az állattenyésztés játszott. A Hernád gyakori áradása további akadályt állított a parasztság boldogulása elé.²¹ A falu történetének kétségkívül legjellegzetesebb időszakához kapcsolódik a Gyűker-krónika anyaga: egyrészt a jobbágyi szolgáltatások alatt sínylődő, másrészt az abból felszabaduló, de a nagybirtokkal még állandó harcban álló paraszti közösség életének bemutatását adja.

*

Mi az író érdeklődési köre, mit ölel fel krónikás munkája? Elsősorban is a magánélet eseményeinek a történelmivel, gazdasággal való szoros párhuzama domborodik ki. A paraszti élet egyszerű témái, a család sorsfordulói, a napi munka kérdései és mindenféle keserőségek összefonódnak a közélet eseményeivel, az ország és nagyvilág dolgaival, a háborúkkal stb., s így a kétfajta tényező egymásra hatásából bomlik ki a megörökített időszak képe. Semmi esetre sem válik anyaga a történelem és gazdasági élet öncélú krónikájává: a mindennapi, sokszor periférikus magánélet helyzeteiből kiindulva jut el s látja meg a történelmi események, társadalmi változások lényegét, s ezzel a szemlélettel jut el az irodalmiság bizonyos fokához.

Gyűker József írásának egyik legjellemzőbb témája a személyes és egyben *kora telkes jobbágyi terheinek bemutatása*, azaz a paraszti osztály társadalmi, gazdasági alávetettségének tapasztalati rajza. E tárgyban a napló bőséges új anyagot szolgáltat a XVIII. század végétől az 1848-i jobbágyfelszabadítás bekövetkeztéig, többek között a különböző úrbéri rendelkezések, robotterhek, adózás, veretetés, katonaaállítás és tartás, valamint egyéb jobbágyi szolgáltatások konkrét felpanaszlásával.²² Ez a sivár téma is elevenné válik az emlékirásban

¹⁹ Egyébként az úrlapok kibocsátásának ideje 1850, s az akkori földadó-kataszteri összeírás célját szolgálta. (Dr. LAKATOS ERNŐ, a Pest-Nógrádi Áll. levéltár igazgatójának s KERÉNYI FERENCNEK szíves vizsgálata alapján.) Nyilván az összeírás után feleslegessé vált úrlapokat használta fel Gyűker József.

²⁰ Köszönettel tartozunk RÓZSA TIBOR bőcsi ref. lelkésznek, aki volt szíves az anyakönyvi adatokról, valamint a falu mai emlékezetéről informálni.

²¹ A falu múltjával és gazdasági életével bővebben foglalkozik KOVÁCS PÉTER: *A falu tehene c. tanulmányában*. NéprÉrt. 1956. (Különnyomat.) 11.

²² BAKÁCS ISTVÁN JÁNOS: *A magyar jobbágy a XVIII. században*. Száz. 1936. 282—303.

azáltal, hogy például nem pusztán csak a feudális úrbéri kötelezettségek fajtáiról és mértékéről számol be, hanem pl. epizódszerűen elbeszéli falujának egy ezzel kapcsolatos esetét. 1807 előtt bizonyos „kontrektus” (írásba fektetett szerződés, okmány) szabályozta kötelezettségeiket a földesúrral szemben: „26 napot kellett szolgálni és emellett . . . a szénát behordani . . . fát vágni . . . stb.” „De az évnek vége felé valamely úton-módon a kontrektus kisikkadt a helység ládájából, következő évre mikor kérdés támadt, nem lett mivel előállni, jövendőbe magokat igazolni.” Minthogy a parasztok a „kontrektust nem tudták előmutatni . . . az uraság az orbáliumot egész erővel eszközölte . . . s mint akart úgy rendelkezett”. A földesúr igénye pedig a gazdasági változások következtében egyre nőtt, s vele a jobbágyi robot is. Sorra került pl. a földesúri majorság kiterjesztése. Elég volt, ha egyes jobbágyterületeket „a nemesurak bemontak orbáliumföldnek” — máris rászakadt a kötelezettség. Így járt naplóíróink is: „Pestre kellett vitetni vaját, tojást, kappant, mézbűl, borbul dézsmát . . .” Nem csoda tehát, hogy „szűk időben” — amiről elég gyakran értesülünk a memoárból — még a betevő falat is gondot jelentett számukra: „Sem baromnak, sem embernek élelme nem lévén . . . boldog volt a szegény ember, ha komprehez (krumpli) és sütőtökhöz juthatott.”

Krónikáiróink hangja helyenként fel-felizzik a rajta elkövetett sérelmekkel, „robotával”, igazságtalanságokkal és ezek okozóival szemben, de egészében nyugodt, tárgyilagos felpanaszolója akar csak lenni sorsának. A tárgy megfogalmazása sokban rokon a korabeli parasztlevelekével, amelyeknek legnagyobb része szintén a földesúri visszaéléseket leplezi le.²³ A paraszti sors, a jobbágyi élet sanyarúságát, kiszolgáltatottságát pedig hasonló módon adják elő a népköltészet különféle darabjai, valamint a még XVIII. századi egynéhány parasztlélek is.²⁴

A tengernyi jaj közepette egy szűk megye mégis marad írónknak, ahol a gazdasági felfelé törekvés ábrándjait építgeti. Csupa megghiúsulás övezi ezt az utat, de újra- meg újra kezd, hogy végül is letargikusan lássa törekvéseinek teljesületlenségét. Szép, epizódszerű részletekben tér ki ezekre a reménykeltő lehetőségekre, hogy pl. miként sikerült elesett, éhező szegénységükből időlegesen kilábalni. Lepereg előttünk, hogyan vonták meg a falatot szájuktól, hogy igavonó állatot tudjanak szerezni, hogy gazdaságukat felvirágoztassák stb. A jobb létre való törekvés mögött azonban mindig ott kísért a ténylegesen meg is jelenő veszedelem: földesúri cselvetés, szárazabb nyár, dögvész stb. formájában, s máris oda van az előrehaladás keservesen szerzett alapja. S valóban krónikásunk gazdaságilag nem tudta sokra vinni. Valamit mégis elért, amire sokat ad; hogy megbecsült nevet szerzett magának. 1837-re pl. „a helység népe elválasztotta bírói hivatalra”, s a későbbiekben is a falu különböző tisztségeinek viselője volt. A közösség érdekeit képviselte, s e különösen nehéz időszakban többször szembekerült a földesúri és állami hatalommal. Nem sikerült őt az elnyomók szolgálatába állítani, ezért nem is „kandizálta” őt többé a földesúr a bírói hivatalra. (A javaslatétel ugyanis a bíró személyére földesúri előjog volt.)²⁵

A *politikai és történelmi események megöröklése* jelenti a paraszti emlékirás másik alapvető témáját. Érdeklődéssel figyel, és rendre megírja a hazai és külföldi események hozzá eljutó híreit, a „német hatalom” magyarországi ténykedését, hadaknak és háborúknak menetét, stb. Mindezekben az egykorú paraszti felfogás és szemlélet történelmi, politikai kivetítése jelent különösen értékeset. Emellett a történelemnek annyira egyéni s a paraszti ént annyira központba állító átszűrése van jelen, hogy joggal kereshetünk benne irodalmi, emlékirói erényeket. Az emlékirásban megírt események legtöbbször tapasztalati, látott vagy hallott

²³ H. BALÁZS ÉVA: *Jobbágylevelek. I. m. Bevezetés.*

²⁴ ORTUTAY GYULA: *Ha rózsaszál leszél . . . I. m. bevezetője.* — ECKHARDT SÁNDOR: *Paraszsors . . . I. m. 144.*

²⁵ IVÁNYI EMMA: *A földesurakat kiszolgáló parasztok. SPIRA GYÖRGY szerkesztésében megjelent kötetben: Tanulmányok a parasztság történetéhez. Bp. 1952.*

— „úgy beszéltek” — tényezőkre mennek vissza. A hallomásból szerzett tudósítás azonban ritka, inkább csak a távoli világesemények kapnak így egészen naívan helyet az emlékirás elején. (Pl. 1813-ban: „A franciák ismét háborút indítottak, de orosz, burkus, angol összeszövetkezvén Lipsánál a párizsi franciákat szörnyen megverték . . . Napóleon megfogatván Szent Hilina szigetébe küldetett rabságra.”)

A nyomtatott kalendáriumok történelmi tudósításai nem jutnak el hozzá, felhasználásuk nem látszik. Ennek ellenére vagy éppen ezért ad hű képet a továbbiakban arról, hogy a magyar falu népe miként látta a XVIII. század végi a XIX. század eleji történelmet. Jól mutatja ezt pl. a napóleoni háborúk megörökítése. Egyrészt családja életébe ékelődik a történelem, másrészt a jobbágyság nagy sérelméhez, a katonafogdosáshoz kapcsolódik: „1809.-be ment férhez a nagyobb néném Bényei Andrásó és Szent Mihály napig köztünk lévén, ekkor megfógták katonának és másfél esztendeig katonáskodott. . . .” „Leírja, hogy családjuk milyen nehéz helyzetbe került az új „segítő” hadbaállása után. Magánéletük szerencsétlen alakulásának rajza mellé viszont nem mulasztja el, hogy ne hivatkozzon a hadakozás hiábavalóságára, sikertelenségére: A „német császár” és a nemesség győri félsülése: „. . . ugyanebben az évben a negyedik francia háború előállván a császár felülést parancsolt a nemesuraknak, amelyet is teljesítvén Komárom alá gyűltek lágerba. A francia Magyarország nagyobb részén keresztültört Győr alá. Itt a hadsereggel megűtköztek . . . a szerencse a franciáknak szolgált . . . temérdek kárával a német császárnak.” — Joggal gyűlöli a katonáskodást, mert hiszen ezt csak a „német” uralkodó dolgának tartja, s nem lát magyar, hát még paraszti érdekeket benne. Nagy meglepéddel tölti el a későbbiekben, hogy ő maga „szerencsésen megszabadult” a német muntértól. A háborús veszteségekről, országos gazdasági változásokról az inflációk és devalvációk hatásából értesül. Mindvégig nagy figyelemmel kíséri a „bankók folyását”, s látja, hogy a „szerfelett megszaporodott bankó” s „ötödölése” végső soron csak a jobbágyterhek növelését hozza.

Igen élénken reagál a krónika az 1830-as évek jobbágyszemszögből is rendkívül izgalmas eseményeire. Részletesen beszámol az 1831-es „korela” pusztításairól. Az észak-magyarországi parasztfelkelést nem említi ugyan, de hangsúlyozottan érződik, hogy a jobbágyparasztság egyik legnyugtalanabb időszaka zajlik le most 1836-ig: „A szegényemberre olyan terhet hűztak, ami azelőtt nem vót . . . A számtartó eszközésével az uraság elvette a birtokot . . . minden jutalom nélkül, piszokér, mocsokér szolgáltunk . . .” Nem valószínűtlen, hogy ez a megújuló földesúri keménység összefüggésben van a 31-es felkeléssel vagy annak retorziójával, s mindez még akkor is javában tart, s ha lehet még fokozódik, amikor a reformországgyűlés a jobbágyfelszabadítás eszméjének jegyében ülésezik. Az országgyűlés (1836) végzése — ha nem is a parasztság által várt „tiszta” értelemben — lejutnak a helység népéhez: „új törvények alakultak, a felség és a kormány által, és azt városon és falun a vármegye tisztjei olvasták fel.” Joggal magáénak érzi a törvényekből, hogy „az uraság tisztjei ekkor lettek megfűltva a robotás vagy egyéb verettetéstől”, de hogy az új törvényektől várvavárt legfontosabb vágyai nem valósultak meg, hinni sem akarja: „úgy beszéltek, hogy a robotának is ekkor kellett volna megszűnni, de titokba maratt 48-ig.”²⁶

Az 1848—49-i események szolgáltatják a parasztkrónika legbővebb anyagát.²⁷ Mindennél többet mond idevonatkozó felkiáltása: „Hála Istennek, hogy megértük!” Ebből s további szövegeiből az derül ki, hogy 1848 eseményei őt is, miként a parasztság túlnyomó részét, első sorban a jobbágyi állapotból való felszabadítás tényével ragadta meg: Nagy megkönnyebbüléssel írja: „1848. tavaszakor kezdett a forradalom indulni . . . ebben az évben szűnt meg

²⁶ Vö.: S. SÁNDOR PÁL: A jobbágykérdés az 1932—36-os országgyűléseken. Bp. 1948.

²⁷ A tárgyából következik, hogy általában is a memoár- és naplóirodalom 1848 után jutott újabb, magasabb szintű virágzáshoz. L. ROMANECZ MIHÁLY i. m. 22.

a robota. Tavasz szántáskor utoljára a Csegébe szántottam, robotába és a dézsmálás is elmaradt, vége lett.”²⁸

Friss erővel telik meg az emlékezés a helyi élmények részletezése közben: „A vármegye tisztjei városokon, falukon megjelenvén serkentették a népet a felkelésre . . . a papok is javallották . . . az őrsereg hamarosan összeíródott . . . s elindultak jóféle ruhába.” Nagy élménye még a követválasztás, melynek lefolyásában személyes részvétele lehetőségét — mint új szabad polgár — nagyrabecsüli. Túlnyomórészt azonban a szabadságharc eseményeinek megörökítése köti le figyelmét. Elsőnek a falujából verbuvált Kossuth-katonák csatározásairól szól saját tapasztalása és a résztvevők elbeszélése nyomán. Számos értékes részlettel gazdagítja a különböző források anyagát. Többek között elemzi a kezdeti idők harcászati tapasztalatlanságait, a parasztkatonák és a tisztek viszonyát és harci szellemét, mindvégig számon tartva a hadmozdulatok útirányát, a hadseregek felvonulási rendjét stb. 1849-ben fia is bevonult, akinek naplószerűen végigkíséri útját „Újhelytől Tokajig, Tömösvártól Kápolnáig”. A kápolnai csatát követő — faluja körül lejátszódó harci cselekmények leírása különösen kitér a közvetlen élményszerűségével.

Újabb maradandó megörökítésre méltó esemény a cári seregek beavatkozása: amikor a „muszkák begyöttek az országba”. Itt is az egyéni élmények szinte epizódyszerű részletei állnak előtérben, amivel mégis jól jellemzi a helyzetet. Leírja pl., hogy miként érkezett falujuk alá „egy kozák lóháton szemlélés végett”, mint rohantak rá a magyar katonák, mint vitték „áristomba”, majd Szerencsre, ahol agyonlőtték. Később az orosz seregek térhódítása után újabb helyi jellegű, de jellemző epizód kerül az emlékezésbe: az orosz parancsnokságtól „parancsot érkezett, hogy szekeret, vágóvaló marhát adjon a falu”. A kívánt ellátmányt „nagy erőhatalommal állították ki a bírók”. Meglepődtek aztán, hogy — mint írja — „az árát kifizette a muszka”.²⁹ A „muszkákról” egyébként is kedvezőbb felfogása van az osztrákokhoz viszonyítva. Nála is, miként a népköltészet számos visszaemlékezésében különös jelentősége van annak, hogy nem az osztrákok, hanem az oroszok előtt tették le a fegyvert. A világosi fegyverletétel előadását — nem szakadva el a magánélet fonalától — fia hazamenekülésének ismertetésével vonja össze:

„Mivel a magyar nem állhatott ellene a muszkának Várad felé Világos váráig, Arad vármegyébe . . . bevárván az ellenséget, egymáshó közelállván a tábor, Görgői a magyarok vezére megatta magát. A fegyvert mindenki lerakta, hátrább állván, a muszka szedé fel a fegyvert. Itt a szegény magyar a muszka kezébe került, menekülésről gondolkozott és aki tehetett, határútnak indult, hazájába. Az a magyar tábor, aki túl a Tiszán, a Bánát körül vót, Tömösvár alá gyűlt. Az ellenség is Pest felől megérkezett, Tömösvár alá. Az én fíjám is ott vót, Kis István és Nagy Károly is, A muszka—német erőt vett a magyaron. A magyar oszlani kezdett, Kiss István és az én Samu fíjám elvonultak a közellevő erdőbe, ott több társakat találtak, elindultak éccaka gondolat után. Többet éccaka, mint nappal szerencsésen hazavergőttek.” — Az idézet jól mutatja — a népi emlékiratpróza egyéb jelensége mellett, —, hogy a világosi fegyverletétel leírása mennyire közeláll a népköltészeti gyűjtés nem egy hasonló tárgyú darabjához, ahol visszatérő motívumok pl. a fegyverek lerakásának teatrális jelenete, Görgey kétes szerepe, a katonák fogság előli menekülése stb.³⁰

Bárha szemelláthatóan objektivitásra törekszik is a szerző, lépten-nyomon kiderül, hogy mélyen átítatja emlékirását a szabadságharc célkitűzéseivel azonosuló magatartás.

²⁸ A népköltészetben is ugyanez a helyzet, az újabb gyűjtések is ezt mutatják: „Az egyik legfontosabb esemény, melyet kivétel nélkül minden faluban el tudnak mesélni, a jobbágy-felszabadítás és ennek gyakorlati következménye, a robot megszüntetése.” DÉGH LINDA: A szabadságharc népköltészete. Bp. 1952. 160.

²⁹ Veres Péter is, idézett Falusi Krónikájában utal ilyen vonatkozásokra: az orosz rekvirálások kapcsán pénzügyi nyugtatványokban talált adatokat ismertet.

³⁰ Pl. Bodnár Bálint (Nyíregyháza): A világosi fegyverletételről szóló elbeszélése. DÉGH LINDA: A szabadságharc népköltészete. I. m. 161.

Jelképes lehet a maga és paraszttársai véleményére a szabadságharc eseményeit lezáró mondata: „Itt lett vége a magyar minden szerencséjének.”

Az *elnyomatás időszaka*, a Bach-korszak évei is helyet kapnak a naplóban. „Csendesség, békesség állott helyre — írja —, s a német hatalom állott jobban, mint azelőtt.” Keserőséggel számol be, hogy a „Kossuth-pénznek”, melyben annyira bízott „nyakaszegett”: „Fenyegetés mellett én is beadtam 182 pengőt nagy kárommal. Ritka ember vót, aki rajta nem vesztett.” Megrendülten írja le az elrendelt „bankóégetés” szomorú látványát. Jóllehet eleinte még nem panaszkodhat gazdasági vonatkozásban: „az adóért keveset háborgatták az országot, mert a *német császár* minisztereivel ebbe az esztendőbe szabott törvényeket a *magyar felett*.”³¹

De a lélegzétvételnai szünet után csakhamar a nagyszabású „rendezés” parasztsújtó oldalai jelennek meg az emlékiratban bő részletezéssel. (Földmérések következményei, adók sokfélesége, portio, százalékok, dohánytermesztés eltiltása, erőszakos katonatoborzás stb.) Széles alapon árad az emlékirásba az 50-es, 60-as évek mezőgazdasági kapitalizálódásának egyedi s paraszti tapasztalása. A számos kényszerű változás új szemlélethez vezet a naplóíró: másfajta gazdálkodást kell folytatnia (pl. „ugarat” már nem hagy), állandóan figyelemmel kell lennie a minduntalan feltűnő „kupeczekre, vállalkozókra, árendásokra, nyerekedőkre” és általában az olyanokra „akiknek pénzek volt”, és akik miatt csak kárvallása következett be.

Egyidejűleg a földesúri hatalom is nagy erőt képvisel még, s ekkortájt falujában is a birtok és legelőelkülönítési, tagosítási eljárások váltanak ki nagy vihart.³² A határrendezések során adódott a földesúrnak birtokai növelésére a parasztság rovására. Izgalmas harc jeleneteit veti papírra Gyűker: a falu népe küzd igazáért a gróffal és árendásával szemben. A harcból a gróf kerül ki győztesen — birtokát a réttel növelhette —, mert gazdatisztje a megelőzően kötött „kontraktus igazságát elfordította”. Érdekes utalni rá, hogy a harcban alulmaradt paraszt miképpen igyekszik megnyugtatni magát: „szerencsénkre más esztendőn a víz rájött a rétre és a grófnak semmi haszna nem lett.” Ez az „úgy kell neki” népi álláspont egyébként többször is előfordul. (Ilyen pl. a jobbágyidőszakból egyik esete, amelyben szintén ez a sajátos „igazság” érvényesül: „... a malmot, akinek tetejére hortam fel a sindelyt másokkal robotába ... a nagy víz elrontotta, elpusztult.”)

Sok keserőséget okoznak neki ebben az időben a szükségszerűen adódó peres ügyek, hivatalos eljárások. Többször póruljár miattuk. A kijátszott paraszt félelme a hivataltól, óvakodása a pecsétes írásoktól, új rendelkezésektől stb. ezekből a sorokból részletes magyarázatot kap. A gróffal folytatott egyik ügyéből pl. csak „nagy bajjal, fárattal, költséggel” szabadult, csupán azért, mert „a kontraktust bélyeggel nem látták el.” Valósággal vérebe ivódott a hivatalos ügyektől való rettegés, s ki is mondja: „kitül Isten mentcsen minden embert és árvát.”

A kapitalista átalakulásnak általánosabb gazdasági, ipari vonatkozásai is egyre inkább áthatják mindennapjait. Ebből a szempontból az 1859–60-as évek vízszabályozó (Tisza, Hernád) és nagy vasútépítő kampánya (Pest—Debrecen) érinti és gyakorol mély benyomást a környék parasztságára.³³ „A pénzkeresésnek nagy ideje vót ez ... — írja —, de ránk is fért, mert nemhogy eladni, de megélni sem lehetett.” Sokan vissza se tértek már a földműveléshez, „több hasznót látván ott a munkájukból”. Kétkelkedő kíváncsisággal kíséri végig a rohamtempóban épülő vasútvonal munkálatait. Majd lenyűgözi a nagy vállalkozás, s naiv csodálattal

³¹ Kiemelés tőlem. — Gy. V.

³² BACSÓ LÁSZLÓ halasi népköltő pl. külön verses munkát szentel e tárgynak: A tagosítás vagy az 1860—61-diki földosztás emléke. Kézirat. Néprajzi Múzeum kézírattára EA 001149. — VERES PÉTER: Falusi Krónikája ugyancsak gazdag anyagra utal az úrbéri perek, tagosítás és elkülönítés vonatkozásában.

³³ PAKUCS BÉLA: A magyar vasútépítés kezdetei. Bp. 1936. 334.

tekint a technika számos vívmányára. (Pl. az első „gőzös” megjelenésére, amit „mint újságot sok nép meglátogatott”).

Egészen új világ, új hangulat csap meg már a napló ez időszakbeli soraiból. Pénz, pénz és ismét pénzügyek körül forog a világ. Ha naplóírónk nem is tekinthet be a tőkés vállalkozások vasúti panamáiba, észreveszi, hogy nincs minden rendben. Bár csak a perifériát látja, mégis híven ábrázolja a helyzetet: a vállalkozók mérhetetlen nyereszkesedésének, ravaszágának folytán „a szép summát” zsebretevév irányítóknak, a „hasznohúzó kocsmárosoknak” stb. ellesett helyzetekben való bemutatásával.

Az emlékirás az 1866. évvel szakad meg. Az utolsó évekről szóló részek összefoglalása már a hanyatlás jeleit viseli magán. Még egyszer az 1863—64-es, történelmileg is számontartott rendkívül înséges év ábrázolásával nyújt értékeset. Az itt meglevenedő sorozatos sorscsapások a teljes katasztrófát mutatják, amiben írónk egész élete munkáját látja veszni. Úgy látszik, hogy mind gazdaságilag, mind emberileg egyaránt teljes tragikus helyzet következett be számára. Ez az állapot vezethette emlékirónkat a műfaj ismert gyakorlata szerint a múlthoz, életének jelentős eseményeinek megírásához, de egyszersmind munkája lezárásához is. Mert noha még mintegy 10 évet él, feljegyzéseket már nem folytatott.

III. A parasztkrónika helye és értéke az emlékiratirodalomban

Ha a XVII—XVIII. és a XIX. század eleji emlékirások átlagos műfaji sajátosságait, irodalmi értékeit keressük a parasztkrónikában, azt tapasztaljuk, hogy a hajdani „nagy” műfaj közvetlen lecsapódását, folytatását találjuk meg benne. Erre vall már a sajátos *memoárcéliköltés* is: „Emlékezetnek méltó történeteket” akar megörökíteni, hogy a megélt „nagy idők”-ről az utókornak számoljon be, élettapasztalatokat adjon át. A memoárok hagyományos tanító céliköltésének is ismételten eleget tesz, gyakran betoldva szövegébe figyelmeztető felhívását: „ezt tanujja meg minden . . .” Nem napi, naptár-, diáriumszerű feljegyzések állnak előttünk, hanem egy későbbi időpontból visszatekintő, koncepciózusan elrendezett önéletrészlet és emlékirat összesíttett változata. Valószínű, hogy ehhez az író felhasználta évenként vezetett naplószerű feljegyzéseket. Pontosan tud ugyanis bizonyos számszerű adatokat, egyszersmind pl. a 30-as évek elején, a jobbágykeservek leírásakor, már tud a 48-as felszabadulásról stb. Egységes mesefonalra fűzött előadási formára talál tehát, melyet élete végé felé, az 1860-as évek közepén alakíthatott ki és írt meg. Érződik rajta az az ismert memoár-alapállás, hogy beszámolni akar életének értelméről, hiábavalóságáról; irányítva a hangsúlyt a hajdani nagy célok megghiúsulására, az elért eredmények szerénységének mentő körülményeire.

Az emlékirásokkal sokszor szembeszegeződik a kérdés, vajon *olvasott műfaj* volt-e? Egészen a kéziratok másolati példányok nagy száma már eldöntötte a problémát. Érdekes módon a parasztkrónika esetében sem beszélhetünk egyedi alkotásról: ez is közkezen foroghatott. A sárospataki példány megviseltsége igencsak erre mutat. Emellett paraszti másolata, sőt továbbfejlesztése is van. A Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában (A 4410 sz.) található ugyanennek a parasztkrónikának — Gyüker József paraszti környezete által — egy nagy kéziratkötetbe lemásolt példánya, melyet a leszármazottak továbbra is folytattak egészen 1945-ig, s az egész kötetnek *Évszázadok története* címet adták. E folytatólagos részeknek újabkori anyaga, valamint az előzőtől jórészt eltérő sajátossága inkább néprajzi szempontból jelentős. Itt nem térünk ki rá.³⁴

Olvasott, családja és paraszti környezete által felhasznált, utókorra számító emlékirást hagyott tehát öreg Gyüker József. A memoárok szokott istenhez fordulása, a túlvilág

³⁴ Ezt az írást használja fel a tárgyi néprajz szempontjából Kovács Péter: A falu tehene c. idézett munkájában.

előtti igazoló szándék stb. itt nem található meg. Bár a nép józan realizmusa sokszor kiegészítődik alkotásaiban a vallásos felfogás vagy egyéb irracionális benyomások (csodák, babonák stb.) alkalmazásával,³⁵ jelen esetben azonban kizárólag csak a népi realizmus kap teret. Az „igazság” követésének emlékirói alapvonását viszont írónk hatványozott mértékben tekinti magára nézve kötelezőnek, valósággal a nyers igazság közlése a célja.

A régebbi magyar emlékirások legjavában különösen fontosnak tartja az irodalomtörténet az ún. *epizódyszerű kitérők* vizsgálatát. Ezek a történelmi és magánéletbeli főcselekménybe ágyazott anekdotikus, novellisztikus elemek ugyanis sok tekintetben már a kimondott széppróza jelenlétét mutatják. Már utaltunk az előzőkben arra, hogy a parasztkrónika lapjait is sűrűn élénkítik, helyenként élvezetessé teszik a műfaj epizódyszerű kitérői, melyek ha nem is érik el a klasszikus szintet, de bizonyítják az irodalmiság ilyen igényű meglétét. A krónikáiról egy-egy esemény kapcsán kizökken az arányos előrehaladásból, belefeledkezik a részletekbe, valamely apró élményt hosszasan ad elő, s mesélő kedvével az olvasót a krónikaszi szint fölé emeli. Több példát láttunk már, miként kapcsolódnak megánéletbeli epizódok a nagy történelmi eseményekbe. De érinthetünk más természetű kitérőket is. Ha például a nagy emlékiróknál a tengeri vihar leírása esetenként vissza-visszatérő — irodalomtörténetileg gyakran elemzett — motívum,³⁶ a parasztkrónikában szinte helyettesíti ezt a szűkös helyi élmény: egy falusi árvíznek hasonlóan rendkívül láttatni akaró, megragadó szemléletes-ség bemutatása. Gyakorlott mesélő módján helyzetképpel kezdi az árvízre kitérő epizódot: „Szép napfényes idő vót, a búzakeresztet széjjelrakni mentünk anyámmal . . .” — de jön a hír: „árad a víz . . . nagy erővel rohan le a berekre. . .” Már csak kerülővel tudnak hazafelé tartani, de „voltak akik egy kis dombra szorultak, hol annyi volt a hely, hogy négyen lefeküdtek reggelig”. Útjuk közben menekülő, kétségbeesett emberekkel telik meg a határ. Egyet közülük közelebből is bemutat, aki épp ellenkezőleg, keserű nyugalommal üldögélt egy halmon, s „dínnyét ett ott és panaszkodott másoknak: mit csinájjak már, felje se mehetek a kertemnek”. Vissza-visszatér a „tengervíz” fenyegető közeledésére: mint „vetette fel az asztagokat”, majd „partosabb helyekre emelkedve . . . nagy erővel rohant le a berekre”, mint „tört be nagy romlással a faluba”. Itt az állatok veszedelme; a vizek közé rekedt ökörcsorda rohanása, a fuldokló borjak és disznók látványa; amott emberek tusája az árral, a mentési munka stb., stb. Elég hozzátennünk, hogy az ábrázolt árvíz mintegy negyven évvel történt az írásba foglalást megelőzően (1813-ban), s elismerhetjük, hogy a kitérésben, a részletek megrajzolásában inkább az elbeszélő törekvések valóráváltása, mint sem a friss élmény spontán rögzítése kapott helyet.

Gyakori jelenség, hogy az epizódyszerű megjelenítés nagyobb sorscsapások előadásához kapcsolódik. Érthető ez, mivel a paraszti krónika világát — a jobbágyi kiszolgáltatottság reménytelensége mellett, a természet szörnyű csapásainak meg-megismétlődő élménye árnyékolja be. A különféle emlékirásokról, melyek valamiképpen közelállnak a paraszti élethez, megismertek, hogy bennük „szörnyű elemi csapások szakadatlan sorozata” tárul elénk:³⁷ egymást érik az árvizek, tűzvészek, kietlen szárazság, majd mérhetetlen zivatarok, szélvészek és jégesők, sáskajárás és döghalál, rendkívül hideg telek, tavaszi fagyveszélyek stb. Az amúgy is agyongyötört jobbágy fokozott mértékben ki volt szolgáltatva az elemi erőknél: léte függött

³⁵ L. pl. a Bálint Sándor által közreadott „szent ember” népi önéletrajzát ebből a szempontból. I. m. 11.

³⁶ Így találjuk többek között Bethlen Miklósnál, Rákóczinál, Szepsi Csombor Mártonnál stb., sőt még Bethlen Katánál is, pedig mint írja: „tengert én soha nem láttam, annál is inkább rajta nem hajózáztam, de . . .”, s mégis szükségesnek érzi leírni a viharos tengert. — BETHLEN KATA: Védelmes erő pais. Előljáró beszéde. B.K. Önéletírása. Bp. 1963. Magyar Századok. 353.

³⁷ Vö.: DARVAS JÓZSEF: Az Ur 1773-ik esztendejében . . . (1940. Orosháza Krónikája.) Végig a magyar Szaharán. (Rajzok, cikkek, tanulmányok) Bp. 1962. 17—18.

azoktól. Így nagyon is emlékezetes maradt egy-egy eset, s részletes megörökítésre méltónak tartotta. Egyik „szűk esztendőben” írja az aratásról: a gabonavetést a „jég elvágta s mikor az ideje eljött kaszáltuk, baglyába raktuk . . . de ha valaki egy szekérrel elnyomtatott, egy véka alig lett belőle. Még vetnivalót, élelemrevalót is pénzben kellett venni. Egész télen, tavaszon át zab és krompe kenyéren éldődött a szegény ember”. Az időjárás aggodó számontartása nemcsak szokványos naplóírói magatartás, de kitörő érzelmeinek megszólaltatását is magával vonja: „Megrémült az ember . . .” —írja, midőn közeledni látta a várva-várt jó termést veszélyeztető jelenségeket. Más irodalmibb emlékirónknál hasonlóképpen bőséges kitérőt találunk a sorscsapásokkal kapcsolatban. Pl. Bethlen Káta is a „szegény emberek” szempontjából számol be a viharokról, áradásról, dögvészről, tüzesetekről.³⁸ Krónikásunk is ezeknek a részeknek előadásában érezhetően nagy gyakorlattal rendelkezik, s megragadó erővel képes láttatni a pusztulás, a katasztrófa képét. Több ízben marad ideje még arra is, hogy a nagy veszély, szerencsétlenség mellett, apró, szubjektív meglátásait szője be a történetbe. Így például a híres kolerajárvány előadásakor (30 év múltával!) részletesen leírja, miként mulasztotta el a „trázsák” miatt az onódi vásár felkeresését; s milyen különös módon temette el a falu sok halottját az e célra kirendelt „két betyár”. — Egészen ritkán a paraszti élet derűsebb képeit is felvillantja, de leginkább a gond, baj, panasz esetelésében járatos. Helyenként képes a megfigyelt rendkívüli természeti táj különálló ábrázolására is, pl. a behavazott falu és határ megjelenítésére.

Az emlékirás tipikus velejárójának tekinthető a *gyermek- és ifjúkor leírásánál* való huzamosabb időzés. Jelen esetben is szembevetendő ez: különös gondot fordít fiatalkori élményeinek megörökítésére. Az öregember szokás szerint a régebbi eseményekre emlékszik vissza szívesen és elevebben.³⁹ Legalább hat évtized távolából visszatekintve, emlékezetre méltónak tart lényegében jelentéktelen gyerekkori eseteket. Ráérősen áll meg a történelmi viharok elemzése közben, s derűs képet fest pl. arról az élményről, hogy apja „télidőben egy kis szánkát csinált” neki, s milyen örömmel játszott azzal testvéreivel együtt. Az ifjúkor történelmi eseményei is helyenként a gyermeki benyomások hangulatával, népmesei módon színeződnek: „1804-ben ment a muszka keresztül Magyarországon, akit félve vártunk, mert ijesztve volt a nép, hogy kutyafejű tatár is jön. Az özvegyasszonyok mellé segédet is rendeltek a bírák.”

Epizódszerű részletek kisszerű tárgyak köré is fonódnak, s paraszti naivitással örökíti meg az életében előforduló *különlegességeket, újdonságokat*. Nagy élmény számára többek között egy-egy „lovass regement” faluja körüli „mustrája”, s ezt éppúgy kikerekíti, mint pl. azt, hogy „hogyan kezdődött az óra Böcsön?” (ti. hogyan terjedt el az óra használata falujában.)⁴⁰

Talán legjellemzőbb a parasztkrónikára — eltérően az emlékirások nemesi képviselőitől —, hogy a paraszti hétköznapi egyszerű eseménye, a nehéz mezei munka is a kitérők alapélményévé válik. Már hétéves korából *munkaélményeit* veti papírra: mint pl. hogyan „unt rá” a dohánytermesztés körüli feladatokra („simítás, tukarcsolás”), s miként próbált „gabonát kaszálni elsőben”. — A továbbiakban is az életrajzi események fősodraba kerül a paraszti munka ezer gondja-baja; milyenek voltak munkájának apróbb-nagyobb fortélyai, tapasztalatai, miben hibáztak, s hogy látták kárát ennek a termés betakarításakor. Nincsen

³⁸ BETHLEN KÁTA: Írásai és levelezése. (SZADECZKY K. kiadása.) Bp. 1922—1923. CLXXXVII., CCIX., CCX—CCXII. stb. 129. és kk., 181—187.

³⁹ A hozzá hasonló paraszti visszaemlékezésekben is gazdag részek találhatók e témában. L.: OROSZ ISTVÁN idézett művében az első gyerekkori lóhátra ültetés emlékéitől több ifjúkori kalandjáig. — FEDICS MIHÁLYNÁL ugyanígy: „Gyermekkorára szívesen emlékezett vissza, sokat mesélt . . . csordakútba beleesés, libapásztorokodás élménye” stb. (ORTUTAY GYULA: Fedics Mihály mesél. Bp. 1940. Bevezetés.)

⁴⁰ Igaz viszont, hogy az óra újdonságának megörökítése világirodalmilag is ismert emlékirók érdeklődését is foglalkoztatta, nem kevesebb naivitással. Pl.: S. Pepys Naplójából 1665-ből: „lám a kocsiiban ma délután folyvást a kezemben tartottam az órát és százszor is megnéztem, mennyi az idő.” Aurora. Bp. 1961. 1665.

ezeknek a részeknek ún. „gazda-kalendárium” jellegük, hanem inkább a munkában résztvevő egyéni élményét fejezi ki (pl. milyen küszködéssel, szenvedéssel kapáltak szárazságban vagy meg-megújuló zivatarok között). Rendkívül bőségesek a munkával kapcsolatos, érzékeltes szövegek, bőségebbek mint a népköltészet nem egy alkotásában, ahol úgy tűnik, hogy a nép inkább szeret időzni a mindennapi élettől távolálló témáknál, mint ahogy irodalmi olvasmányaiban is inkább a rendkívülit keresi. Mint mondani szokták, ők amúgy is jól tudják, hogy „milyen nehezen él a szegény, hogyan szánt-vet” stb.⁴¹

Az értékesebb emlékirások lényeges irodalmi megnyilvánulásának tekintjük, hogy az író munkájával ne csak a kort ábrázolja, hanem a korban *önmagát* is bemutassa, s éppen ez utóbbival váltson ki maradandó hatást az olvasóból. Úgy véljük, hogy a parasztkrónikában talán ennek az igénynek megvalósítása a legfőbb érték. Noha nem kizárólag önéletrajzi munkával állunk szemben, mégis az ember, az író s annak élettörténete áll a középpontban. Az embert körülfogó történelmi, gazdasági tényezők átítatódnak az egyéni, jellegzetesen paraszti gondolat- és érzésvilág teljességével. Emellett krónikaírónk a konkrét életrajzi anyagra is kitér, személyének, családjának fontos életeseményeiről rendre beszámol, sőt — az epizódokban — sok apró, de jellegzetes magánéletbeli eseményről értesít. Így a konkrét személyre vonatkozó közlésekből és a közesemények mögött meghúzódó, de önmagára tekintő jelzésekből tudja megmintázni önmagát: a XIX. század eleji *jobbágyparaszt önjellemzését* adni. Ez a törekvése nyilvánvalóan nem tudatos, szó sincs a nagy életrások önelemző törekvéséről. Sőt, látszólag igyekszik háttérben maradni: egy akar lenni a sok „szegény ember” közül, s talán csak azt akarja tudatosan elbeszélni, még kissé ki is színezni, hogy mi minden bajon, szenvedésen sodorta végig az élet, milyen történelmi, gazdasági helyzetekben állta meg a helyét.

*

Ha az *Emlékezetnek méltó történetek* irodalmi, formai értékeit — most már átfogóan — kívánjuk megállapítani, szükségszerűen speciális értékeléssel kell élnünk. Ez a munka ugyanis — mint bemutattuk — nem állítható párhuzamba nemcsak hogy a mai, de a korabeli „magas” irodalom értékrendjével sem. Kedvezőbben alakulhat az értékelés, ha a törvényszerű, évszázados elmaradottság folytán a XVII—XVIII. század emlékirodalmához arányítva ítéljük meg az első paraszti memoárt. S ilyen értelemben joggal beszélhetünk „irodalmi” értékeiről.

Ha tisztán a formai értékeket, a tudatosan csiszolt irodalmi stílust, az írói kifejezés művészetét keresnénk mechanikusan, elmarasztaló ítéletet kellene formálnunk. Azt gondoljuk azonban, hogy a lényeges itt sokkal mélyebben van, túl a stiláris nehézségeken, a forma akadályozottságán. A jobbágyparaszti élet belső ábrázolásának egyik legelső, átfogó megnyilvánulása ez a munka, s mint ilyen elismerésre méltó teljesítményt nyújt írott formában. A parasztíró kulturális szintben nem különül el osztályától; szükségszerű, hogy formában sem emelkedik fölébe, hanem a parasztság esztétikai igényéhez alkalmazkodik. S ez az esztétikai igény csak részben irodalmi eredetű, részben a népi költői hagyományból táplálkozik. A népköltészet szerepe azonban itt nem a kimunkált népdal műfaján keresztül érvényesülhet, hanem a sokáig háttérben álló elbeszélő hagyomány útján.⁴² E tekintetben tehát a népi próza kezdeti esztétikai szintje lehet inkább az irányadó. Nem véletlen, hogy a forma tekintetében is több párhuzam mutatható ki a parasztkrónika egyes részletei és a későbbi, folkloristák által lejegyzett népi, történeti elbeszélések között. (Pl. a robot-eltörlés témája, a szabadságharc eseményei stb.)⁴³

⁴¹ VERES PÉTER: Az Alföld parasztsága. I. m. 33.

⁴² HORVÁTH JÁNOS: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Bp. 1927. 250.

⁴³ DÉGH LINDA: A szabadságharc népköltészete. Bp. 1952.

Tudatos írói műgondról nem beszélhetünk, ha valamiféle becsvágy — közvetlen közös-ségével szemben — ki is ütközik az emlékirásból. Mint környezetétől tisztelt, s az ő szemükben elismert „poétaember” magasabb elismerésre nem számít. Hasonló álláspont jut kifezésre jobban körülhatárolva pl. egy másik parasztíró, Nagy P. István sokban rokon verses életírásában. „Ne bíráld az írást, aki ezt írta nem jár a sok kollégiumba . . . természetes ésszel s igaz érzéssel írom én ezeket . . .”⁴⁴

A fentiekből következik, hogy írói értékei közül legbecsesebb a népi mesélőnek természetes előadasmódja és egyszerű közvetlensége. Az élőszó ereje üt át a sorokon s nem béklyózza az írásos fogalmazás — kezdeti fokra jellemző — csináltsága, nehézkessége. A reális látásmód uralkodik az egész munka folyamán, mely néhol megmunkálatlan és durva, mint maga a paraszti élet, amelyről ír. Igazi paraszti realizmussal, de egyben költőien tudja tárgyát maig életszerűvé, élvezhetővé tenni. Miként törekvései és vágyai szigorú korlátok közé szorultak, ugyanúgy kifejező módja is inkább elősoroló, nyugodt, de sodró folyamatba ágyazódik. A paraszti hétköznapok egyhangúságát idéző hangot, csak a sorscsapások, igazságtalanságok és történelmi viharok zaklatják fel, de érzései: kétségbeesés, gyűlölet, lelkesedés stb. mindig is csak lefojtott, kifejező formában jelentkeznek. Csupán két jelenség van, a nyomorúság és a panasz, amely hatványozott erejű megjelenítést kap.

Az önéletrajzi írások — gondoljunk csak mai népszerűségükre — ellenállhatatlanok tudnak lenni s érdekes olvasmányokká válnak akkor is, ha nem feltétlenül a legmagasabb szintű írói megfogalmazásban látnak napvilágot. Mi ennek az oka? Nem utolsósorban az, hogy az emberi élet nyers valósága őszinte szubjektivitásában kerül rendkívül közel az olvasóhoz. Ebben az irányban kereshetjük az *Emlékezetnek méltó történetek* lényeges értékmeghatározóját. Nincs még egy írás, mely ennyire közelből adná sikerült önjellemzését a XIX. század első felének magyar jobbágyparasztjáról. Megtaláljuk benne a szubjektív érzésvilág széles skáláját, de hangsúlyozottan — s ez a népi kultúra sajátossága — a kollektív jellegű önvallomást is. Egyéniség és közösség ábrázolásának harmónikus feloldásában régmúlt idők paraszti életét idézi, mely figyelmet s megbecsülést ébreszthet a mai olvasóban is.

A parasztkrónika stílusának, nyelvének több sajátos, sok szempontból egyedi állapota további vizsgálatra hív fel. A paraszti nyelv alakulásának hiteles tanulmányozását mindezt ideig legtöbbször csak a parasztlevelek tették lehetővé, melyek általában írástudó rétegek közvetítésével készültek.⁴⁵ Ez esetben viszont hosszabb, egybefüggő szöveg áll rendelkezésünkre közvetlen paraszti kézből.

Szembetűnő a kézirat igen-igen kezdetleges helyesírása. Beszélt nyelvének hangalakja különösebb megfontolás nélkül kapja meg legegyszerűbb írott képét.⁴⁶ Nyelvének pallérozatlansága, helyenként görcsös merevsége elüt még a korabeli parasztlevelektől is, és így a jobbágyból lett szegényparaszság nyelvi kultúráját alacsonyabb szinten mutatja. De minden bizonnyal ez a nyelvallapot látszik reálisabbnak. Ennek ellenére biztonságosan, sokszor meglepő tökéletességgel, eredeti fordulatokkal, gazdag jelzőhasználatával stb. képes tárgyát megeleveníteni. A paraszti nyelv beszélt formája áll előttünk, a korabeli nyelvművelés, majd annak nyomtatott szövegek útján történő kisugárzása közvetlenül nem érinti. Az elmaradott paraszti világ hétköznapi életének tükre nyelvi vonatkozásban is az emlékirás, a paraszti jajnak, nyomorúságnak hihetetlen bőségu nyelvi tárháza. Figyelemre méltó lenne a krónika hegyaljai, Miskolc környéki tájnyelvének közelebbi vizsgálata, valamint annak elemzése, hogy

⁴⁴ NAGY P. ISTVÁN kéziratok munkája (L. 63. sz. jegyzet!)

⁴⁵ ECKHARDT SÁNDOR: A legrégebbi parasztlevelek nyelve és stílusa. Nyr 1950. 2—3. Különnyomat.

⁴⁶ Idézeteink az eredeti nyelvi formát követik, megtartva a mai köznyelvtől eltérő hangállapotot, de egyébként a mai helyesíráshoz alkalmazkodnak. Így helyesírástörténeti szempontból csak a kézirat vagy a lehetséges betűhív kiadás szolgálhat alapul.

miképpen illeszkedik be a parasztság nyelvébe a reformkor, majd pedig a kapitalista átalakulás időszakának megannyi új kifejezése.⁴⁷

*

Említettük már, hogy ha parasztírónk emlékirói gyakorlatát összehasonlítjuk a XVII—XVIII. század memoár-íróinak eljárásával, sok tekintetben meglepő azonosságot találunk. Különösen érezhető ez akkor, ha megfelelőit nem a legnagyobbak (Bethlen M., Rákóczi stb.) körében, hanem a kismemesi-polgári emlékirók között keressük. Olyanokra gondolunk, mint pl. Segesvári Bálint krónikája, Enyedi Lakatos Márton *Emlékezetnek könyve* stb.,⁴⁸ akiknél a „némely emlékezetes dolgok írásbrevetése és jövődöbéli emlékezetre hagyása” (Enyedi L.) hasonló tárgyban és modorban történik. Aprólékos családi, gazdálkodási feljegyzések ötvöződnek itt a politikai eseményekkel, külföldi hírekkel. Erősen emlékeztet a parasztkrónika (különösen, ha a továbbfolytatott példányára is gondolunk) a nagy mennyiségben ránkmaradt, folyamatosan vezetett, apáról fiúra szálló családi naplókra. Már a Borsos Sebestyén—Borsos Tamás—Nagy Szabó Ferenc-féle krónikás szövegek is erre mutatnak,⁴⁹ de utalhatunk a XVII—XVIII. századi napló-folyamokra, mint a Czegei Vass-naplóra, Halmágyi István írásaira, a Gyürky család feljegyzéseire stb. Ezekben a munkákban a családi életesemények mellett valamiféle „megjobbított” (B. S.), a család és az osztály felfogásához igazított históriát is akarnak írni. Mivel a családi naplóírásnak ez a módja széltében elterjedt a XVIII. század folyamán — főként a kúriáikban élő középnemesek körében —, minden bizonnyal állíthatjuk, hogy parasztírónk is tudott ilyenről. Sőt feltételezhetjük, hogy kezébe is kerülhetett efféle munka, s annak ismeretében kapott kedvet és mintát krónikája megírásához. A parasztság kulturális háttérbe szorítottsága okozza viszont, hogy — bár hasonló színvonalon — de elég nagy időbeli eltolódással jelenik meg az ugyanegy típusú műfajnak e paraszti változata. Ez az eltolódás azt eredményezi, hogy míg a XVII—XVIII. századi nemesi-polgári emlékirások az irodalom fő sodrával párhuzamba állíthatók, addig a késve érkezett paraszti krónika a kortárs, magasszintű irodalomtól messze elmarad, ugyanúgy, mint az egy századdal előbbi emlékirások jó része is.

Milyen tanulságot nyújt a parasztkrónika és a korabeli nyomtatott irodalom kapcsolatának vizsgálata? Elszomorító, negatív tapasztalatokat. Még azt a köztudatba átment fel fogást sem látszik alátámasztani, hogy a XIX. században a Biblia, a kalendárium és a vásári ponyva füzetei voltak a parasztság legfőbb olvasmányai.⁵⁰ Legalábbis ezeknek a néphez közelálló írásoknak elterjedettsége a XIX. század első felében nem lehetett még általános, s így a jobbágyi sorban levő parasztság széles köre ezekhez az írásokhoz aligha juthatott hozzá.

A XIX. század első felét tükröző naplónk — amelynek közeli kapcsolatát kellene feltételeznünk pl. a kalendáriumok anyagával — azt mutatja, hogy csak távoli belejátszása, inkább csak hallomásból vett, gyérszámú utalása érezte a naptári irodalom hatását.⁵¹ Arra

⁴⁷ Alapul vettük: Nyelvünk a reformkorban c. tanulmánykötetből (szerk.: Pais Dezső Bp. 1965.) FÁBIÁN PÁL: A gazdasági élet nyelve c. tanulmányának, valamint T. LOVAS RÓZSA: A társalgási nyelv c. tanulmányának (165—227.) megállapításait.

⁴⁸ SEGESVÁRI BÁLINT: Krónika. Erdélyi Történelmi Adatok, IV. Kolozsvár 1862. — ENYEDI LAKATOS MÁRTON: Emlékezetnek könyve. Erdélyi Múzeum 1901. 447—520.

⁴⁹ Borsos Sebestyén marosvásárhelyi polgár Krónikája. Erdélyi Történelmi Adatok (ETA) I. Kolozsvár 1855. — Borsos Tamás marosvásárhelyi bíró, előbbinek fia: Emlékiratai. ETA. II. Kolozsvár 1856. és Erdélyország Történelmi Tára. II. Kolozsvár 1837. — Nagy Szabó Ferenc céhtag, Borsos Sebestyén unokája és Krónikájának folytatója: Memoriale. ETA I. Kolozsvár 1855.

⁵⁰ ORTUTAY GYULA: Írók, népek, századok c. tanulmánykötetében Kalendárium olvasó magyarok. Bp. 1960.

⁵¹ Különböző típusú kalendáriumokat néztünk át ebből a szempontból: pl. Közhasznú ... gazdaságbeli kalendárium. Pest 1821. — Nemzeti Kalendárium. Pest—Pozsony 1797—

következtethetünk, hogy a század első felében a kalendáriumok zömmel inkább csak a kisenemességig jutottak el. Mutatja ezt egyébként a kalendáriumok arculata is: a XVIII. század végi példányok még nagyrészt latin nyelvű olvasmányokkal szolgálnak, a XIX. század elején is nemesi gazdálkodók igényeit követik, s csak fokozatosan, a század közepéig váltanak át az egyszerű földművelő várakozásának megfelelő tartalomra és nyelvi formára.⁵²

A Biblia — a vallási témának sajátos távoltage folytán nem játszik szerepet. A ponyvai olvasmányok anyaga a reális, mindennapi, valamint történeti tárgy folytán szintén kívülmarad. Feltételezni engedi azonban, hogy jobbágyi körben ez a tárgy sem vált még általánossá, közolvasmánnyá a XIX. század első felében. Nagyobb előrelépés majd csak a század második felével következik be, mert mint ismeretes, a reformkorszak idején még a kis- és középnemesség átlagműveltsége sem terjedt túl a ponyvai olvasmányokon, leszámítva az irodalom művelőinek szűk körét.⁵³ Mindezt azt bizonyítja, hogy az irodalom magasabb törekvései a XIX. század első felében elérhetetlen távolságban voltak a parasztság, de a nemesség nagyrésze számára is. Gyakorlatilag tehát ugyanaz a még barokkhoz kapcsolható felfogás játszott sok tekintetben döntő szerepet — a parasztság körében feltétlenül —, amely pl. a XVII—XVIII. század átlag- emlékirásait meghatározta.⁵⁴ Ilyen értelemben a „magas irodalom” és a parasztkronika viszonya, a köztük levő színvonalbeli különbség magyarázata kézenfekvőnek látszik.

Befejezésül érintsük röviden azokat a népi, paraszti, kéziratok alkotásokat, amelyeknek kapcsolatát, rokonságát az elemzett munkával kimutathatjuk. Európai viszonylatban legkézenfekvőbb a XVIII–XIX. század eleji népi, paraszti cseh emlékiratok utalni, a „pismák”-okra, akik műveltebb körülményeik ellenére azonos törekvések megvalósítói. Ilyenek pl. Mašek Vaclav (1794—1847), Vavák František (1741—1816) vagy Jan Jenik z Bratřic (1756—1845), akik egyaránt egyszerű paraszti életük eseményeinek megörökítését nyújtják, kiterve egyszersmind a történelemre is.⁵⁵ Hasonló paraszti alkotásokat számoltart a német irodalomtörténet is. Legismertebb közülük a „Der arme Mann von Toggenburg (Tockenburg)” írója: Ulrich Bräker (1735—1798), akinek a „szegény emberek” életét megkapóan felidéző naplója máig is az érdeklődés előterében áll.⁵⁶

Az irodalomtörténetileg elismert külföldi parasztirodalomhoz fogható magyar anyag — mint már utaltunk rá — feltáratlan vagy régebbi korszakra ügylátszik hiányzik. Néhány kéziratok prózai munkára azonban fel kell hívunk a figyelmet, s ha későbbi időkből származnak is, mint az általunk tárgyalt Gyöker-féle írás, mégis jól mutatják a paraszti irodalmi-ság meglétét, és az alkotómódban követett azonos eljárást.

Ilyenek pl. id. Orbán Ferencnek *Régi megtörtént időjárások és politikai ügyek* c. beszámolója⁵⁷ vagy Kertész István parasztember *Naplója* és gazdasági feljegyzései 1873—1912 közöttől,⁵⁸ avagy Kasza Ferenc írása a század elejéről,⁵⁹ s bizonyos mértékben Gyenizse Lajos paraszti-író egészen újkortól (1940-ben halt meg) munkái. Ezek az írások megegyeznek abban, hogy a magánélet, a mindennapi munka, az időjárás, a történelem és a politika ügyei kerülnek sorra előadásukban, valamennyire folyamatos egységes koncepcióban, fogalmazásban. Már

1855 közötről. — Magyar és Erdélyországi ó és új kalendárium. Győr 1836. — Mezei naptár . . . Buda 1843. — Magyar mezei és házi gazdaságnak kalendáriuma Pest 1796. — A jó gazda-ember . . . száz esztendő Kalendárium . . . alkalmaztatott falusi gazda. Buda 1799.

⁵² FÁBIÁN PÁL i. m. a Nyelvünk a reformkorban c. tanulmánygyűjteményben.

⁵³ DÉGH LINDA: Adatok a magyar parasztság irodalmi életéhez. Magyar Századok (Horváth János Emlékkönyv) Bp. 1948. 299—315.

⁵⁴ VÖ. TOLNAI GÁBOR: Barokk problémák c. akadémiai előadásával.

⁵⁵ JAN JAKUBEC: Dejiny literatury ceské. II. Praha 1934. 168—172.

⁵⁶ HERM. ANDERS KRÜGER: Deutsches Literatur-Lexikon. München 1914. 49. — Bräker naplója sok kiadást ért meg: Zürich 1798. Berlin 1910. 1964. stb.

⁵⁷ Néprajzi Múzeum Kézirattára E. A. 001165.

⁵⁸ Néprajzi Múzeum Kézirattára E. A. 2260/A. B. Hoffmann Tamás gyűjtése.

⁵⁹ Néprajzi Múzeum Kézirattára E. A. 001139. Nagy Czirok László gyűjtése.

nem számíthatjuk ide a nagyobb számú, de jellegzetesen kalendáriumi, főleg gazdasági, alkalmi feljegyzéseket.

Itt kell utalnunk viszont Orosz István paraszti *Önéletrajzára* (1838—1922), amely az efféle népi irodalmiságból egyedül joggal kiadásra került és kellő méltatásban is részesült.⁶⁰

Ebben a munkában azonban az emlékirási vonatkozások azonossága mellett, az író célja a vallási téma miatt más irányt is vesz. Párhuzam vonható továbbá az olyan kéziratoss-város-, és falukrónikákhoz is, amelyek a paraszti világ mindennapos eseményeit jegyezték le ugyan, de melyeknek lerögzítői inkább a nótárius vagy pap volt.

Nagyobb számú emlékirásszerű, de verses paraszti alkotásban találjuk meg még azokat a szálakat, melyek a népi irodalmiság parasztkrónikákhoz hasonló alaphelyzetéből indulnak ki. Gondolhatunk pl. Vass Imre parasztköltőre,⁶¹ aki *önéletrajznak* tekinthető hosszú versében írta meg élete küzdelmeit vagy Bacsó László halasi népköltőre (1828—1896),⁶² aki szintén versben dolgozta fel az 1860-as évek paraszti eseményeit (tagosítás, földosztás), vagy még inkább Nagy P. Istvánra (1854—1917),⁶³ aki *Az én könyvem* címen verseli meg „élete folyását kisgyermekkorától egész végéig”. Ez utóbbit, bárha csak későbbi időszakra Gyűkér emlékirása verses megfelelőjének tekinthetjük.

Végső soron eljutunk a népi, paraszti alkotók széles köréhez, a szorosabb értelemben vett népköltőkhöz,⁶⁴ akiknek rövidebb-hosszabb verses munkái is sok vonatkozásban kapcsolatban állnak az emlékirás-tematikával.⁶⁵

Kínálják az összevetést azok a már újabb keletű munkák is, amelyeknek szerzői életük java részét paraszti sorban éltek le, de körülményeik változásával magasabb öntudattal mintegy megmutatni akarják emlékirásukban a paraszti élet valóságát, bajait, keserveit. A magyar irodalom figyelme így terelődött pl. Kovács Veron: *Dohányföldről indult el c. önéletrajzára* (Báp. 1940.)⁶⁶ vagy hasonlóképpen a szovjet irodalomban Golubkova *Két világot éltem c. munkájára*.⁶⁷

Mindezen túl, a paraszti emlékirás problematikája egészen a XX. századi népi írók munkásságáig gyűrűzik. Amikor a népiesek mozgalmával a paraszti élet ismerete központi kérdés lesz, egyrészt hiába keresik a múlt közvetlen paraszti hagyományát — mint erről már szóltunk —, de másrészt maguk a népi írók fordulnak legtöbbször kézenfekvő módon, saját paraszti életük tapasztalataihoz. Műveikben pedig, többek között az emlékirásszerűen feldolgozott, személyes élmények alapján elemzett paraszti élet múltja és jelene tárulkozik ki. Nem csalódunk, ha úgy ítéljük—a népi írók nagyszámú emlékirása bizonyítja —, hogy az *önéletrajzi* kiindulás sokszor eredendő alapul szolgál náluk az egyéb irodalmi műfajok kibontakozásához is. Természetesen a népi írók emlékezései, bár érzésünk szerint szintén megkésve, irodalmunk egészének szerves és színvonalas részévé válhattak, mégis az általunk elemzett parasztkrónika sok pontban magában hordozza azokat az elemeket, melyek itt már „bevett” irodalmi formát nyernek. Nincs térünk részletes analízisre; elég hacsak pl. Veres Péter *Számadásának* vagy *Falusi Krónikájának* részleteire utalunk, ahol a belülről kifejezett szegény paraszti valóság megnyilvánulásainak egész sora természetszerűen rokon alapon fejező-

⁶⁰ BÁLINT SÁNDOR kiadásában és bevezetőjével. I. m.

⁶¹ Idézi JANÓ ÁKOS a Gózon István költeményeinek kiadásához írott előszavában. I. m. 10.

⁶² BACSÓ LÁSZLÓ i. m. Néprajzi Múzeum Kézirattára E. A. 001 149.

⁶³ TÁLASI ISTVÁN professzor volt szíves rendelkezésemre bocsátani Nagy P. István terjedelmes kéziratoss munkáját, mely sokoldalú értéke miatt különállóan is beható vizsgálatot érdemelne.

⁶⁴ UJVÁRI ZOLTÁN: Népi kéziratoss verseskönyveink. I. m. 111—146.

⁶⁵ Pl.: GÓZON ISTVÁN elbeszélő költeményeiből néhány. I. m.

⁶⁶ Vö.: DARVAS JÓZSEF: Jegyzetek egy paraszttasszony *önéletrajzához*; Végig a magyar Szaharán. Bp. 1962.

⁶⁷ Magyar fordítása: Bp. 1951.

dik ki. Lehetetlen tehát nem éreznünk, hogy a Gyöker József típusú, múlt századbeli parasztkrónikák közös alapra kerülnek a népi írók nagy részével abban, hogy a parasztság sorsát egyaránt belülről fejezik ki. S ebben a tényben joggal hangsúlyozza az irodalomtörténet a népi írók pozitívumát,⁶⁸ elválasztva őket ezzel a XIX. század végének Tömörkény-típusú íróitól, akik Sőtér István szavaival „a humanista értelmiség jószándékával közeledtek a parasztság kérdéseihez”.

Mennyivel inkább éles a kontraszt, ha a XIX. század közepe parasztkrónikájának belülről ábrázolt világát állítjuk szembe az egykorú és a még rákövetkező irodalmi parasztábrázolás jónéhány típusával. Ha a XIX. század irodalmának népiességéhez viszonyítjuk a parasztkrónika mondanivalóját és formáját, arra a következtetésre juthatunk, hogy a legközelebb áll hozzá az életerős, 1848 előtti, reformkori népiességnek az a szárnya, mely helyenként eljut a paraszti nép életviszonyainak egészen konkrét, szinte néprajzi hitelességű ábrázolásához. Sokkal nagyobb távolság választja már el a század második felének ún. konzervatív népiességtől, ahol az életközelség lényegében elveszti elemi erejét.⁶⁹

A „parasztkrónika” bemutatása, s vele kapcsolatosan az írásos paraszti próza jelen vizsgálata nem törekszik a téma teljes kidolgozására. Nem kíván túlértékelő következtetésre se jutni. Csupán jelezni kívánja, hogy az írásbeliségnek ez a feltáratlan, ismeretlen-ága is nyújthat még lényegeset az irodalomtörténet számára.

Vilmos Gyenis

MEMOIREN UND BAUERNCHRONIKEN

Die Literaturgeschichte hält zahlreiche Memoiren verschiedener Typen in Evidenz. Die von bäuerlichen Autoren stammenden Werke dieser Gattung (Bauerntagebücher, -chroniken) sind indessen bisher unbekannt geblieben. Der Verfasser der vorliegenden Studie ist bestrebt diese im Manuskript auffindbaren Werke aufzuschließen und zu bewerten. Die Beziehungen der bäuerlichen Lebenserinnerungen zu der Folklore werden ausführlich analysiert und der Prozeß der Herausbildung des Volksschrifttums besprochen. Die beim Adel bereits vom 16. bis 18. Jh. weit und breit eingebürgerte Sitte ein Tagebuch zu führen konnte das Bauertum erst vom 19. Jh. an übernehmen. Im weiteren erfolgt die eingehende Untersuchung der bäuerlichen Memoiren auf Grund des vom literarischen Gesichtspunkt bedeutenden, bisher unbekanntes Werkes von József Öreg Gyöker: Der im Rufe eines »Poeten« stehende Bauernchronist bemüht sich den bereits herausgebildeten Kriterien der Memoiren genüge zu tun. Er gibt einen überraschend vollständigen und erlebnisreichen Querschnitt seiner Epoche, der Wende des 18. und 19. Jahrhunderts. In den Mittelpunkt seiner Darstellungen stellt er seine eigene Person, den einfachen Bauersmann. In seinem Tagebuch werden das Alltagsleben der Bauern und, in enger Parallele mit den Ereignissen des Privatlebens, zahlreiche geschichtliche und soziale Veränderungen wieder lebendig. In der Art geübter Memoirenschreiber erzählt er von den Erlebnissen seiner Kindheit, der Fronarbeit, den Wechselfällen des Familienlebens usw. In Form von eingefügten Episoden werden auch die vom bäuerlichen Blickpunkt aus erfaßten geschichtlichen Ereignisse geschildert: das Leibeigenenwesen im Reformzeitalter, die Geschehnisse des Jahres 1848 usw. — Nach der Besprechung der anderen Produkte des Bauernschrifttums sowie nach der Synthese seiner Erscheinungen, ferner nach der Untersuchung des Einflusses der gedruckten Volkslektüren gelangt der Verfasser zu dem Schluß, daß es unbedingt begründet sei, diese Originaldenkmäler des bäuerlichen Schrifttums zu erschließen, einerseits weil sie durch die innere, authentische und in manchen Fällen auch literarisch wertvolle Darstellung des Lebens des arbeitenden Volkes eine wesentliche Ergänzung der überwiegend vom Adel stammenden Memoiren bilden, andererseits tragen sie aber auch zur richtigen Beurteilung der Volkstümlichkeit in der Literatur und der späteren Volksliteratur bei.

⁶⁸ Vita a népi írókról. Bp. 1958. (sokszorosított kiadvány). Az MTA Irodalomtörténeti Intézet vitaanyaga. SÓTÉR ISTVÁN zárszava. 177.

⁶⁹ L.: Vita a népi írókról. I. m. KLANICZAY TIBOR és TÓTH DEZSŐ hozzászólásai. 70—71. és 82.